

Agnieszka Strzelecka, Danuta Zawadzka, Ewa Szafraniec-Siluta

Katedra Finansów

Politechnika Koszalińska

Ocena znaczenia dochodów z działalności rolniczej w dochodach gospodarstw domowych Pomorza Środkowego¹

Wstęp

Gospodarstwo domowe to grupa osób, która wspólnie podejmuje decyzje ekonomiczne, mające na celu zaspokajanie wszystkich potrzeb jego członków. W celu zrealizowania wyżej wymienionej funkcji, gospodarstwa domowe muszą dysponować określonym majątkiem oraz budżetem. W literaturze wyróżnia się funkcje „częstkowe” gospodarstw domowych [Bywalec 2009, s. 17–19], a wśród nich funkcję wytwórczo-zaopatrzeniową oraz konsumpcyjną. Pierwsza z nich utożsamiana jest z wytwarzaniem w ramach gospodarstwa określonych przedmiotów konsumpcji, nabywaniem ich na rynku lub pozyskiwaniem w inny sposób. Funkcja konsumpcyjna odwołuje się natomiast do procesu użytkowania wytworzonych i/lub zakupionych dóbr oraz usług w celu zaspokojenia potrzeb członków gospodarstwa domowego. Jedną z form realizacji funkcji wytwórczo-zaopatrzeniowej jest działalność rolnicza. Dotyczy ona zbiorowości gospodarstw domowych, których głównym bądź wyłącznym źródłem utrzymania jest dochód uzyskiwany z użytkowanego przez siebie gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie (gospodarstwo domowe rolników). Gospodarstwo rolne to grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami oraz inwentarzem, a także z prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego [Systematyka i charakterystyka... 2003, s. 9].

Zdaniem Grzelaka [2008, s. 257], od dochodów gospodarstw rolnych zależy nie tylko pozycja rolnictwa względem innych sektorów, ale także procesy rozwojowe na wsi. Osiągane nadwyżki finansowe wywierają skutki przede wszystkim w sferze ekonomicznej, poprzez wykorzystanie czynników produk-

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki. Projekt pt. *Wzrost i alokacja aktywów finansowych i rzeczowych rolników (przedsiębiorstw rolniczych i gospodarstw domowych) Pomorza Środkowego*. Umowa Nr 3577/B/H03/2011/40.

cyjnych, ale także w sferze społecznej oraz kulturowej. Tym samym działalność gospodarstwa rolnego jest ściśle powiązana z gospodarstwem domowym rolnika. Wilkin [2010, s. 23–25] podkreśla, iż funkcje produkcyjne działalności rolniczej (rynkowe oraz nierynkowe) są nierozłącznie związane z funkcjami pozaprodukcyjnymi (środowiskowe, społeczne, kulturowe). W związku z tym znaczenia nabiera wielozawodowość rolników oraz ekonomiczna dywersyfikacja gospodarstwa. Wyniki badań wskazują, że w rezultacie przekształceń ustrojowych w rolnictwie, które miały negatywny wpływ na poziom dochodów uzyskiwanych z prowadzonej działalności rolniczej², wystąpiła konieczność poszukiwania przez rolników alternatywnych źródeł dochodów [Zegar 2002, s. 76–80; Gutkowska 2003, s. 48–55; Leśniak-Moczuk 2008, s. 279–293; Szopa, Leszczyńska 2004, s. 70–79; Łęczycki 2004, s. 214–222]. Sytuacja ta jest dowodem zaawansowanego procesu zastępowania działalności rolniczej przez pozarolniczą oraz świadczenia społeczne [Szopa, Leszczyńska 2004, s. 73]. Należy również podkreślić, że wysokość dochodów pochodzących z prowadzonej działalności rolniczej cechuje się dużą niepewnością, między innymi z uwagi na sezonowość produkcji, panujące w danym okresie warunki atmosferyczne, jak również wahania poziomu cen produktów rolnych. Rolnictwo, ze względu na swą specyfikę, jest zatem obarczone większym ryzykiem, niż inne sektory. Jednym z najistotniejszych zagrożeń jest to związane z warunkami przyrodniczymi. Użytkownicy gospodarstw rolnych nie są w stanie przewidzieć wielkości produkcji, kosztów, a także nakładów z powodu m.in. zmiennych warunków glebowych, klimatycznych, chorób roślin, zwierząt, zagrożeń suszą, jak również nadmiernymi opadami [Jerzak 2006, s. 109–114; Kusz 2009, s. 35]. Niepewność odnośnie wysokości dochodu uzyskiwanego z prowadzonego gospodarstwa rolnego może być jedną z przyczyn poszukiwania przez rolnicze gospodarstwa domowe alternatywnych źródeł dochodów [Rahman, Mujeri 2000, s. 33; Wanyama i in. 2010, s. 762–763]. Zdaniem niektórych badaczy, dywersyfikacja źródeł dochodów przez rolnicze gospodarstwa domowe jest jedną ze strategii stosowanych przez te podmioty w celu ograniczenia zmienności wysokości uzyskiwanych dochodów oraz zapewnienia sobie ich minimalnego poziomu [Abdulai, Crolerees 2001, s. 438; Alderman, Paxson 1992, s. 1]. W związku z tym uzasadnione wydaje się być dokonanie oceny znaczenia dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem uzyskiwanych przez gospodarstwa domowe związane z rolnictwem.

² W latach 1989–1994 realne dochody rolników spadły o ok. 56%, w tym samym czasie płace realne pracowników sfery nierolniczej o ok. 22%. Wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych były niższe niż w latach poprzednich, przede wszystkim z powodu pojawienia się bariery zbytu oraz spadku cen produktów rolnych [Kołoszko-Chomentowska 2004, s. 197].

Cel i metodyka badań

Cel badań sformułowano w postaci określenia trzech zadań badawczych: a) określenie źródeł dochodów gospodarstw domowych w Polsce oraz ich struktury, ze szczególnym uwzględnieniem dochodów z indywidualnych gospodarstw rolniczych w latach 1996–2010; b) analiza struktury gospodarstw domowych Pomorza Środkowego³ – według źródeł powstawania dochodów, w świetle dostępnych danych statystycznych; c) ustalenie udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach gospodarstw domowych Pomorza Środkowego. Populację celu stanowiły wszystkie gospodarstwa domowe (dane dotyczące wysokości i struktury dochodów), gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (dane dotyczące liczby i struktury gospodarstw domowych) oraz indywidualne gospodarstwa rolne (dane dotyczące liczby pracujących i nakładów pracy). Z uwagi na różnice w klasyfikacji gospodarstw rolnych⁴, które były stosowane podczas spisów przeprowadzonych w 1996, 2002 oraz w 2010 r., na

³ Region Pomorza Środkowego obejmuje obszar byłych województw koszalińskiego oraz słupskiego [Zawadzka 2008, s. 247–248]. Dodatkowo badaniem objęto powiaty walecki oraz chojnicki, które zgodnie z metodologią GUS znajdują się na terytorium odpowiednio podregionu koszalińskiego oraz podregionu słupskiego. Analizowany region obejmuje 15 powiatów, do których należy 87 gmin, w tym 12 gmin miejskich, 22 gmin miejsko-wiejskich, 51 gmin wiejskich oraz 2 gminy o statusie miasta, będące miastami na prawach powiatu. Region Pomorza Środkowego, według aktualnie administracyjnie wydzielonych jednostek samorządu terytorialnego, obejmuje: 1. Powiaty wraz z gminami, znajdujące się na terytorium województwa zachodniopomorskiego: a) powiat białogardzki, b) powiat drawski, c) powiat kołobrzeski, d) powiat koszaliński, e) powiat sławieński, f) powiat szczecinecki, g) powiat świdwiński, h) powiat m. Koszalin, i) powiat walecki. 2. Powiaty wraz z gminami, znajdujące się na terytorium województwa pomorskiego: a) powiat bytowski, b) powiat chojnicki, c) powiat człuchowski, d) powiat lęborski, e) powiat słupski, f) powiat m. Słupsk.

⁴ W Powszechnym Spisie Rolnym z 1996 r.: a) *indywidualne gospodarstwo rolne* to gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób; b) *działka rolna* – oznacza gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 do 1 ha włącznie. W Powszechnym Spisie Rolnym z 2002 r.: *indywidualne gospodarstwo rolne* to gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób. W Powszechnym Spisie Rolnym z 2010 r.: *gospodarstwo rolne osoby fizycznej (gospodarstwo indywidualne)* to gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej oraz gospodarstwo osoby posiadającej użytki rolne o powierzchni mniejszej niż 0,1 ha lub nieposiadającej użytków rolnych, która ma co najmniej: 1 sztukę bydła lub (i) 5 sztuk trzody chlewnej albo 1 lochę lub (i) 3 sztuki owiec, lub (i) 3 sztuki kóz, lub (i) 1 konia, lub (i) 1 strusia, lub (i) 5 sztuk samic królików, lub (i) 5 sztuk samic pozostałych zwierząt futerkowych lub (i) 3 sztuki pozostałych zwierząt utrzymywanych na rzeź, lub (i) 1 pień pszczeleli [Ustawa z dnia 2 lutego 1996 r. art. 3; Ustawa z dnia 9 września 2000 r. art. 3; Ustawa z dnia 17 lipca 2009 r., art. 2, art. 3; Rozporządzenie z dnia 19 listopada 2008 r., Załącznik 2, *Raport...* 2010, s. 11–12].

Tabela 1

Klasyfikacja gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według źródeł dochodów

Głównie rolnicze	PSR 1996	<ol style="list-style-type: none"> 1) wyłącznie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) 2) z dwóch źródeł dochodów, głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) 3) z trzech źródeł utrzymania, głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce)
	PSR 2002	<ol style="list-style-type: none"> 1) z działalności rolniczej 2) z działalności rolniczej i pracy najemnej
	PSR 2010	<ol style="list-style-type: none"> 1) z działalności rolniczej 2) z działalności rolniczej i pracy najemnej
Pozostałe	PSR 1996	<ol style="list-style-type: none"> 1) wyłącznie z jednego źródła dochodu z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką) 2) z dwóch źródeł dochodów, dodatkowo z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) 3) z dwóch źródeł dochodów z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką) i źródeł niezarobkowych 4) z trzech źródeł utrzymania, dodatkowo z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) 5) z trzech źródeł utrzymania, z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) jako uzupełniające źródło dochodów (II dodatkowe) 6) z trzech źródeł utrzymania, z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką) lub z niezarobkowego źródła dochodów 7) z trzech źródeł utrzymania, pozostałe
	PSR 2002	<ol style="list-style-type: none"> 1) z pracy najemnej i działalności rolniczej 2) z emerytury i renty 3) z działalności pozarolniczej 4) z niezarobkowych źródeł utrzymania 5) gospodarstwa domowe pozostałe
	PSR 2010	<ol style="list-style-type: none"> 1) z pracy najemnej i działalności rolniczej 2) z emerytury i renty 3) z działalności pozarolniczej 4) z niezarobkowych źródeł utrzymania 5) gospodarstwa domowe pozostałe

Źródło: Opracowanie własne.

potrzeby badania przyjęto, że użytkownik gospodarstwa rolnego to użytkownik indywidualnego gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (według klasyfikacji z 1996 r.), użytkownik indywidualnego gospodarstwa rolnego (według klasyfikacji z 2002 r.) oraz użytkownik gospodarstwa rolnego osoby fizycznej – gospodarstwa indywidualnego (według klasyfikacji z 2010 r.). W pracy wykorzystano dane statystyczne publikowane przez Główny Urząd Statystyczny. Biorąc pod uwagę fakt, iż obszar Pomorza Środkowego nie jest regionem w rozumieniu klasyfikacji ujętej w ramach statystyki publicznej, a swoim terytorium obejmuje województwa zachodniopomorskie i pomorskie, wszelkie dane zestawiono porównawczo z tymi jednostkami terytorialnymi.

Z uwagi na różnice w klasyfikacji gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według źródeł dochodów, które zastosowane zostały w spisach rolnych przeprowadzonych w 1996 r. oraz w 2002 r. i 2010 r., na potrzeby badania przyjęto podział zbiorowości na dwie grupy: gospodarstwa domowe głównie rolnicze oraz gospodarstwa domowe pozostałe. Klasyfikację gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego dla danych z Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. ustalono na podstawie informacji uzyskanej bezpośrednio z Departamentu Informacji Głównego Urzędu Statystycznego. Zastosowaną metodykę podziału przedstawiono w tabeli 1.

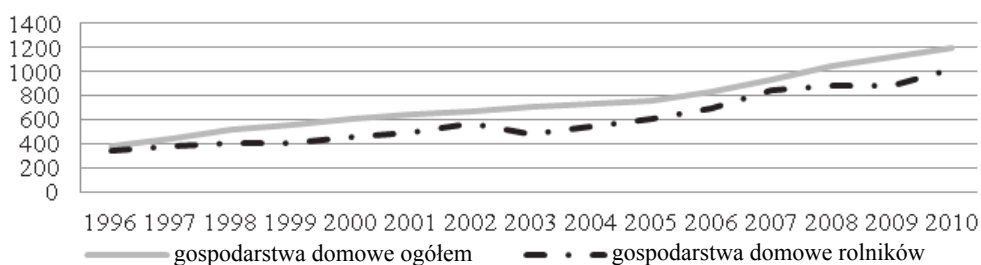
Badanie gospodarstw domowych według źródeł dochodów przeprowadzono dwuetapowo. W pierwszym etapie przeprowadzono analizę struktury tych podmiotów, uwzględniając klasyfikację źródeł utrzymania z 1996 i 2002 r. Następnie dokonano oceny zmian w strukturze badanej populacji w 2002 r. w porównaniu z 1996 r., według klasyfikacji źródeł dochodów zaprezentowanej w tabeli 1. Dane dotyczące liczby gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego pochodzą ze spisów rolnych przeprowadzonych w 1996 r. oraz w 2002 r., z uwagi na to, że wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. dla omawianych kategorii nie były dostępne, kiedy przygotowywany był niniejszy artykuł. Stanowiło to istotne ograniczenie w przeprowadzonym badaniu. W opracowaniu przedstawiono także nakłady pracy oraz liczbę pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych, dla których praca ta była główną, bądź wyłączną formą zatrudnienia.

Struktura pracy została podporządkowana sformułowanym celom badawczym. W pierwszej kolejności dokonano analizy i oceny zmian w strukturze źródeł dochodów gospodarstw domowych w Polsce. Następnie zbadano strukturę gospodarstw domowych Pomorza Środkowego według źródeł powstawania dochodów. W ostatniej części opracowania dokonano oceny znaczenia dochodów z działalności rolniczej w dochodach uzyskiwanych przez gospodarstwa domowe Pomorza Środkowego, a także zbadano nakłady pracy oraz liczbę pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Wyniki i dyskusja

Z dostępnych danych Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań wynika, że w 2011 r. w Polsce dla 1151,31 tys. osób posiadających własne źródło utrzymania, podstawowym źródłem dochodów była praca na rachunek własny w rolnictwie. Stanowiło to 4,58% ogółu ludności posiadającej własne źródła utrzymania [*Raport z wyników...* 2012, s. 68, 73]. Należy w tym miejscu podkreślić, że podczas spisu przeprowadzonego w 2002 r. 1474,96 tys. osób deklarowało uzyskiwanie dochodów głównie z pracy na rachunek własny w rolnictwie, co stanowiło 6,39% ogółu ludności posiadającej własne źródła dochodów [*Ludność i gospodarstwa domowe 2002*, s. 80]. Przytoczone dane wskazują na zmniejszającą się rolę rolnictwa, jako podstawowego źródła dochodów ludności w Polsce.

Zmiany w poziomie dochodów rozporządzalnych⁵ przypadających na jedną osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach domowych rolników w Polsce przedstawiono na rysunku 1.

Rysunek 1

Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny w gospodarstwach domowych ogółem i gospodarstwach domowych rolników w Polsce w latach 1996–2010 [zł/osobę]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Statystycznych GUS.

⁵ Dochód rozporządzalny obejmuje bieżące dochody pieniężne i niepieniężne bez zaliczek na podatek dochodowy od osób fizycznych, które opłacane są z tytułu osiągniętych dochodów, bez składek na obowiązkowe ubezpieczenie społeczne, które opłacane są przez ubezpieczonego pracownika oraz bez podatków opłacanych przez jednostki pracujące na własny rachunek. W skład dochodu rozporządzalnego wchodzi: dochód z pracy najemnej, dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie, dochód z pracy na własny rachunek, dochód z własności i dochód z wynajmu nieruchomości, dochód ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych, dochód ze świadczeń pomocy społecznej oraz pozostały dochód (między innymi dary, odszkodowania, wygrane). Dochód rozporządzalny przeznaczany jest na wydatki konsumpcyjne, pozostałe wydatki oraz przyrost oszczędności [*Rocznik Statystyczny...* 2007, s. 291].

Omawiane dochody w gospodarstwach domowych ogółem wzrastały w całym badanym okresie, przy czym zróżnicowane było tempo tych zmian. Najwyższy wzrost przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych przypadających na 1 osobę w gospodarstwie domowym odnotowano w 2008 r. w porównaniu do roku poprzedzającego (o 12,56%). W zbiorowości rolników w 2010 r. przeciętny dochód wzrósł blisko 3-krotnie w odniesieniu do 1996 r., przy czym w 2003 r. i 2009 r. odnotowano spadek omawianych dochodów w porównaniu do roku poprzedniego (odpowiednio o 16,41 i 0,38%). Najwyższy wzrost badanej zmiennej w gospodarstwach domowych rolników odnotowano w 2007 r. w porównaniu do 2006 r. (o 22,76%). Pomimo faktu, że w analizowanym okresie dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły, podmioty te nadal stanowią grupę społeczno-ekonomiczną, która osiąga jedne z najniższych dochodów. Z badań przeprowadzonych przez J. Stanisławską i J. Lira [2010, s. 368] wynika, że w latach 1999–2008 dochody w gospodarstwach domowych rolników były średnio niższe o 45% w porównaniu do gospodarstw domowych pracowników na stanowiskach nierobotniczych, o 38% w stosunku do gospodarstw domowych, których głównym źródłem utrzymania była praca na własny rachunek, oraz o 25% w relacji do gospodarstw domowych emerytów i rencistów.

Zmiany w strukturze przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem w Polsce przedstawiono w tabeli 2.

Z danych zaprezentowanych w tabeli 2 wynika, że w analizowanym okresie podstawowe źródło dochodów badanej zbiorowości stanowiła praca najemna (średnio 48,18% przeciętnego dochodu rozporządzalnego przypadającego na

Tabela 2

Struktura przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych na osobę w gospodarstwach domowych w Polsce w latach 1996–2010 [%]

Lata/Źródło dochodów	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	[w %]														
Praca najemna	45,30	46,60	48,12	48,00	47,66	46,68	45,64	45,10	45,53	46,02	47,54	50,29	53,63	53,27	53,37
Gospodarstwo indywidualne w rolnictwie	10,20	7,50	7,00	5,98	5,36	5,00	5,05	3,78	4,09	4,48	4,61	4,86	4,13	3,86	4,22
Praca na własny rachunek	6,80	8,00	8,03	8,17	8,65	8,56	8,19	7,78	8,01	8,07	8,49	8,91	8,76	9,10	9,16
Świadczenia społeczne	32,10	32,50	31,73	32,77	32,53	33,81	34,74	36,26	35,46	34,93	33,55	30,47	28,57	28,94	28,25
Inne źródła	5,60	5,20	5,12	5,08	5,79	5,95	6,39	7,08	6,90	6,50	5,82	5,47	4,90	4,83	5,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Statystycznych GUS (lata 1996–1998) oraz Banku Danych Lokalnych (lata 1999–2010).

osobę w gospodarstwie domowym). Drugim, pod względem znaczenia, źródłem utrzymania badanej populacji były świadczenia z ubezpieczeń społecznych oraz świadczenia pomocy społecznej. Stanowiły one średnio 32,44% omawianej struktury. Dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie stanowił średnio 5,34% badanego dochodu w gospodarstwach domowych w Polsce. Znaczenie dochodów z rolnictwa w badanej strukturze było zróżnicowane. Ponadto, zauważa się, że w 2010 r. udział dochodów uzyskiwanych z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie w strukturze przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych przypadających na osobę w gospodarstwie domowym w Polsce był o 5,98 p.p. niższy od wskaźnika odnotowanego w 1996 r.

W tabeli 3 przedstawiono dane dotyczące wysokości przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych na osobę oraz strukturę tych dochodów w gospodarstwach domowych z województw zachodniopomorskiego i pomorskiego. W związku z reformą administracyjną, wprowadzającą podział Polski na 16 województw [Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r.], dostępne dane dotyczące dochodów gospodarstw domowych z województw pomorskiego i zachodniopomorskiego pozwoliły na przeprowadzenie analizy obejmującej lata 1998–2010.

W badanym okresie średnia wysokość przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach domowych z województwa pomorskiego wyniosła 867 zł/osobę, natomiast z województwa zachodniopomorskiego 798 zł/osobę. W rozpatrywanym okresie struktura badanych

Tabela 3

Wysokość i struktura przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach domowych w województwach zachodniopomorskim i pomorskim w latach 1998–2010 [zł/osobę i % dochodu rozporządzalnego]

Lata	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	[w zł/osobę]												
P	536,63	567,53	631,49	683,07	743,44	769,52	753,32	801,08	910,51	1030,16	1102,19	1164,50	1243,12
Z	533,06	591,18	603,37	643,34	655,19	705,15	762,04	762,54	834,75	903,57	1048,91	1139,67	1186,91
	[w %]												
P	48,85	49,17	51,73	50,33	50,13	48,03	47,84	45,04	51,67	55,38	56,63	54,74	55,45
Z	53,65	52,00	47,82	48,61	47,39	47,56	43,87	45,50	47,54	50,71	51,83	50,56	51,72
P	4,79	4,33	1,77	2,73	3,00	2,87	3,29	3,93	1,53	3,97	3,36	1,52	2,26
Z	3,19	4,57	3,01	4,39	2,21	1,07	2,44	2,46	1,41	2,20	2,94	2,56	2,62
P	8,61	8,99	11,45	11,45	10,70	9,67	11,12	11,10	12,50	11,60	10,97	10,45	10,75
Z	9,59	9,65	11,28	9,22	10,93	9,12	9,89	8,49	10,72	11,49	10,87	10,07	8,63
P	32,71	32,77	29,39	29,44	29,42	32,16	31,14	33,13	28,28	23,39	24,79	28,26	26,72
Z	28,94	27,69	30,27	32,40	32,48	36,03	37,04	36,63	34,60	30,56	29,93	31,37	31,77
P	5,04	4,74	5,67	6,04	6,75	7,27	6,60	6,80	6,01	5,65	4,24	5,03	4,82
Z	4,64	6,10	7,61	5,38	6,99	6,23	6,76	6,92	5,74	5,05	4,43	5,43	5,25

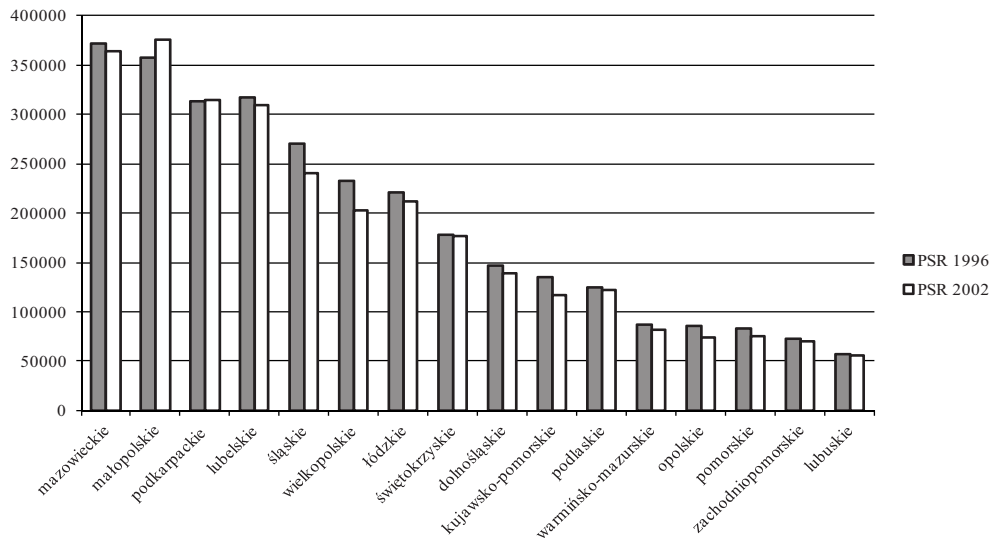
P – województwo pomorskie, Z – województwo zachodniopomorskie, A – dochód ogółem, B – praca najemna, C – gospodarstwo indywidualne w rolnictwie, D – praca na własny rachunek, E – świadczenia społeczne, F – inne źródła

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województw [1999, s. 63] oraz Banku Danych Lokalnych (lata 1999–2010).

dochodów gospodarstw domowych z województw pomorskiego oraz zachodniopomorskiego nie różniła się znacząco od tej, którą odnotowano w gospodarstwach domowych ogółem w Polsce. W omawianym regionie w strukturze źródeł utrzymania gospodarstw domowych przeważała praca najemna (średnio 51,15% w województwie pomorskim i 49,13% w województwie zachodniopomorskim). Istotnym składnikiem dochodu rozporządzalnego badanych gospodarstw domowych były również świadczenia społeczne, które w województwie zachodniopomorskim średnio w rozpatrywanym okresie stanowiły 32,29% dochodu rozporządzalnego przypadającego na osobę w gospodarstwie domowym, natomiast w województwie pomorskim 29,35%. Analizując dane zaprezentowane w tabeli 3 można zauważyć, że na przestrzeni badanych lat zmieniało się znaczenie dochodu z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie w strukturze źródeł utrzymania omawianych gospodarstw domowych. W 1998 r. dochód z rolnictwa stanowił 3,19% dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych z województwa zachodniopomorskiego, natomiast w 2010 r. – 2,26%. W województwie pomorskim było to odpowiednio 4,79 i 2,26%. Przyczyn zmian w strukturze dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych można upatrywać między innymi w opisanych niekorzystnych zmianach w poziomie dochodu uzyskiwanego z działalności rolniczej. Gospodarstwa domowe rolników poszukują alternatywnych źródeł dochodów, bądź też całkowicie rezygnują z prowadzonej działalności rolniczej, czego potwierdzeniem jest zmniejszająca się liczba gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. W Polsce liczba tych podmiotów zmniejszyła się w 2002 r., w stosunku do 1996 r., o 4% (z 3 052 961 do 2 927 959). Przyczyn zmian w liczbie gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego można upatrywać także w tendencji do zmian struktury agrarnej rolnictwa w Polsce, polegającej na rozwoju gospodarstw wielkoobszarowych.

Zmiany w liczbie gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w poszczególnych województwach przedstawiono na rysunku 2.

Analizując dane zaprezentowane na rysunku 2 zauważa się, że tendencję spadkową w liczbie gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego odnotowano we wszystkich województwach oprócz województwa małopolskiego (wzrost o 1,1%). W 1996 r. najwięcej badanych podmiotów zlokalizowanych było w województwie mazowieckim (12,17%), z kolei w 2002 r. w województwie małopolskim (12,73%). Gospodarstwa domowe objęte badaniem w województwie pomorskim stanowiły 2,74% wszystkich podmiotów badanych w Polsce, natomiast w zachodniopomorskim 2,36%. Wyniki spisów rolnych dotyczące liczby gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego, które zaprzestały prowadzenia działalności rolniczej wskazują, że w analizowanym okresie we wszystkich województwach nastąpił wzrost liczby tych podmiotów (w województwie zachodniopomorskim ponad

Rysunek 2

Liczba gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego – ujęcie wojewódzkie [Powszechny Spis Rolny 1996; Powszechny Spis Rolny 2002]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

3-krotny, a w pomorskim ponad 2-krotny). Całkowita rezygnacja z prowadzenia produkcji rolniczej i wykorzystanie posiadanego majątku w innej działalności to jedna ze strategii dywersyfikacji dochodów gospodarstwa domowego, która jest wykorzystywana szczególnie przez małe gospodarstwa rolnicze [szerzej: Meert i in. 2005, s. 83–84].

W tabeli 4 przedstawiono strukturę badanych gospodarstw domowych według źródeł pozyskiwania dochodów w analizowanych jednostkach terytorialnych w 1996 r.

W 1996 r. w strukturze gospodarstw domowych objętych badaniem dominowały te, które pozyskiwały dochody z dwóch źródeł, w tym dodatkowo z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (31,31%). Tę samą tendencję odnotowano dla Pomorza Środkowego (29,28%) oraz województw zachodniopomorskiego (32,08%) i pomorskiego (26,15%). Wymienione źródło dochodów dominowało także w zbiorowości podmiotów podregionów koszalińskiego (31,35%) oraz słupskiego (26,94%). Gospodarstwa domowe utrzymujące się wyłącznie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym stanowiły niewielki odsetek wszystkich badanych podmiotów. W województwie pomorskim ich udział w strukturze analizowanych gospodarstw wyniósł 9,97%, w województwie zachodniopomorskim natomiast 7,95%. W obu województwach omawiane źródło dochodu miało

Tabela 4

Struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w badanych jednostkach terytorialnych w 1996 r. według źródeł powstawania dochodów [%]

Jednostka terytorialna	Polska	Zachodnio-pomorskie	Pomorskie	Pomorze Środkowe	Podregion koszaliński	Podregion słupski
	[w %]					
Ogółem	100	100	100	100	100	100
1	7,86	7,95	9,97	7,90	7,95	7,84
2	5,99	8,39	8,00	7,80	7,51	8,14
3	13,38	10,89	14,43	11,02	10,28	11,86
4	31,31	32,08	26,15	29,28	31,35	26,94
5	3,71	4,87	4,69	5,34	4,87	5,87
6	7,30	5,37	8,94	6,62	5,56	7,81
7	6,93	4,72	6,06	5,88	5,17	6,68
8	19,30	18,78	16,67	18,65	18,85	18,42
9	3,95	4,51	4,39	5,29	4,95	5,67
10	0,28	2,46	0,71	2,23	3,50	0,78

Numer w poszczególnych kolumnach oznaczają odpowiednio gospodarstwa domowe utrzymujące się z: 1 – wyłącznie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce); 2 – wyłącznie z jednego źródła dochodu z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką); 3 – z dwóch źródeł dochodów, głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce); 4 – z dwóch źródeł dochodów, dodatkowo z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce); 5 – z dwóch źródeł dochodów z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką) i niezarobkowych źródeł; 6 – z trzech źródeł utrzymania, głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce); 7 – z trzech źródeł utrzymania, dodatkowo z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce); 8 – z trzech źródeł utrzymania, z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) jako uzupełniające źródło dochodów (II dodatkowe); 9 – utrzymujące się z trzech źródeł utrzymania, z pracy poza swoim gospodarstwem rolnym (działką) lub z niezarobkowego źródła dochodów; 10 – utrzymujące się z trzech źródeł utrzymania, pozostałe.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

większe znaczenie niż dla ogółu gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w Polsce.

W tabeli 5 przedstawiono strukturę gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w badanych jednostkach terytorialnych w 2002 r. według źródeł powstawania dochodów.

W 2002 r. dominujące źródło dochodów dla badanych gospodarstw domowych w Polsce stanowiła działalność rolnicza (27,17%). W tym samym okresie 31,59% badanych gospodarstw domowych Pomorza Środkowego pozyskiwało dochody głównie z rent i emerytur. W podregionie koszalińskim podmioty te stanowiły 32,37%, z kolei w podregionie słupskim 24,7%. Gospodarstwa domowe uzyskujące dochody głównie z rolnictwa stanowiły 29,41% analizowanych gospodarstw domowych zlokalizowanych w województwie pomorskim oraz 17,76% w województwie zachodniopomorskim. Gospodarstwa domowe utrzymujące się

Tabela 5

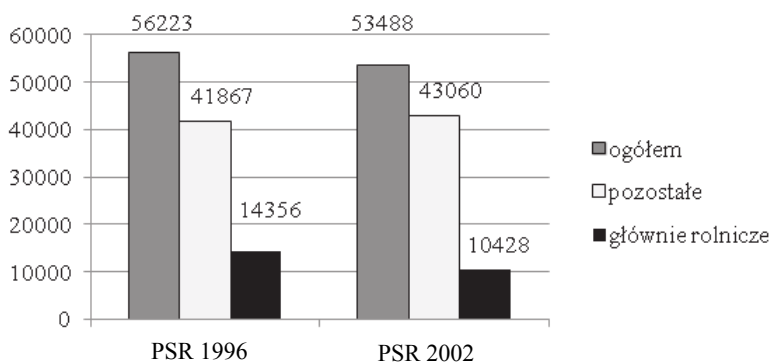
Struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w badanych jednostkach terytorialnych w 2002 r. według źródeł powstawania dochodów [%]

Jednostka terytorialna/źródło dochodów	Polska	Zachodniopomorskie	Pomorskie	Pomorze Środkowe	Podregion koszaliński	Podregion słupski
	[w %]					
Ogółem	100	100	100	100	100	100
Działalność rolnicza	27,17	17,76	29,41	17,05	17,34	18,41
Działalność rolnicza i praca najemna	1,36	0,58	0,58	0,44	0,12	0,74
Praca najemna	26,21	28,39	21,89	26,07	24,39	28,06
Praca najemna i działalność rolnicza	3,01	1,92	1,24	1,47	1,18	2,26
Emerytury i renty	25,36	31,05	27,02	31,59	32,37	24,70
Działalność pozarolnicza	6,02	7,41	6,50	8,82	7,46	8,82
Niezarobkowe źródła utrzymania	4,18	6,94	8,14	8,70	11,10	9,94
Gospodarstwa domowe pozostałe	6,68	5,94	5,23	5,87	6,04	7,08

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

wyłącznie z rolnictwa stanowiły 17,05% badanej populacji Pomorza Środkowego, 18,41% podregionu słupskiego i 17,34% podregionu koszalińskiego.

Na rysunku 3 przedstawiono zmiany w liczbie badanych gospodarstw domowych Pomorza Środkowego, w podziale na gospodarstwa głównie rolnicze i pozostałe (klasyfikacja zgodnie z metodyką przedstawioną w tabeli 1).

Rysunek 3

Liczba gospodarstw domowych Pomorza Środkowego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według źródeł powstawania dochodów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W analizowanym okresie zmniejszyła się liczba badanych podmiotów Pomorza Środkowego (z 56 223 w 1996 r. do 53 488 w 2002 r.). Nastąpiło również zmniejszenie liczby gospodarstw domowych, głównie rolniczych (o 27%). Liczba gospodarstw domowych zakwalifikowanych do grupy pozostałe wzrosła o 3%. Podobne zmiany zaobserwowano w województwach zachodniopomorskim oraz pomorskim. W pierwszym z wymienionych województw liczba podmiotów głównie rolniczych zmniejszyła się o 26% (z 17 462 w 1996 r. do 12 935 w 2002 r.), zaś w województwie pomorskim o 24% (z 27 915 w 1996 r. do 21 277 w 2002 r.). Można zatem wysnuć wniosek, że gospodarstwa domowe z obszaru Pomorza Środkowego, podobnie jak w przypadku Polski, dywersyfikują źródła dochodów w celu zwiększenia ich wysokości.

W tabeli 6 zaprezentowano zmiany w strukturze badanych podmiotów w poszczególnych jednostkach terytorialnych, z uwzględnieniem podziału na gospodarstwa głównie rolnicze i pozostałe.

Tabela 6

Struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w badanych jednostkach terytorialnych w 1996 i 2002 r. według źródeł powstawania dochodów [%]

Jednostka terytorialna/ /Źródło dochodów		Polska	Zachodniopomorskie	Pomorskie	Pomorze Środkowe	Podregion koszaliński	Podregion słupski
		[w %]					
Ogółem	PSR 1996	100	100	100	100	100	100
	PSR 2002	100	100	100	100	100	100
Głównie rolnicze	PSR 1996	28,54	24,20	33,34	25,53	23,79	27,51
	PSR 2002	21,68	18,30	28,25	19,50	17,49	21,83
Pozostałe	PSR 1996	71,46	75,80	66,66	74,47	76,21	72,49
	PSR 2002	78,32	81,70	71,75	80,50	82,51	78,17

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W analizowanym okresie nastąpiły istotne zmiany w strukturze badanych gospodarstw domowych ze względu na źródło dochodów, zarówno w Polsce, jak i w poszczególnych regionach. W 1996 r. 28,54% badanej populacji w Polsce uzyskiwało dochody głównie z rolnictwa, z kolei w 2002 r. 21,68%. Podobne zmiany miały miejsce w województwach zachodniopomorskim i pomorskim oraz na Pomorzu Środkowym. W pierwszym z wymienionych województw udział gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z rolnictwa zmniejszył się z 24,2% w 1996 r. do 18,3%, zaś w województwie pomorskim z 33,34% do 28,25%. W 1996 r. w regionie Pomorza Środkowego rolnictwo było głównym źródłem utrzymania dla 25,53% gospodarstw domowych objętych badaniem, natomiast w 2002 r. dla 19,5%.

Z danych PSR z 2010 r. wynika, że w regionie Pomorza Środkowego nastąpiły zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolniczych. W 2002 r. największe gospodarstwa (≥ 15 ha) stanowiły 15,3% wszystkich gospodarstw rolniczych z regionu Pomorza Środkowego, zaś w 2010 r. 20%. Wielkość gospodarstwa rolnego stanowi podstawowe kryterium jego siły ekonomicznej [Zegar 2000, s. 27] oraz wpływa na wysokość dochodów uzyskiwanych z prowadzonej działalności rolniczej [Sadeghi, Toodehroosta, Amini 2001, s. 8; Safa 2005, s. 130]. Można zatem przypuszczać, że duży udział gospodarstw o największym areale w regionie Pomorza Środkowego sprzyja rozwojowi rolnictwa na tym obszarze. Mniejsze rozdrobnienie struktury gospodarstw w 2010 r. powinno skutkować osiągnięciem wyższych dochodów rolników w przyszłych okresach. Z badań Grzelaka [2008, s. 259–260] wynika, iż po 1990 r. wypracowanie przez rolników stałego poziomu dochodów wiązało się z koniecznością zwiększania produkcji rolniczej. W latach 1990–2006 wartość produkcji towarowej wzrosła o około 27%, spadły natomiast realne dochody rolników. Użytkownicy gospodarstw rolnych osiągnęli większe nadwyżki ekonomiczne w związku ze wzrostem produkcji towarowej dopiero po 2003 r., na skutek objęcia omawianego sektora dodatkowym wsparciem finansowym.

W opracowaniu zbadano także nakłady pracy w gospodarstwach indywidualnych w 2002 oraz 2010 r.⁶ (tab. 7).

Nakłady pracy w gospodarstwie rolnym odzwierciedlają liczbę osób wnoszących swój wkład pracy w wytworzenie produkcji rolnej w ciągu 12 miesięcy

Tabela 7

Nakłady pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce oraz ich struktura w 2002 i 2010 r.

Rok	Pracujący razem	Użytkownicy	Współmałżonkowie	Pozostali członkowie rodziny	Pracownicy najemni stali
Pracujący [w tys. osób]					
2002	4302	2165	1114	981	42
2010	4495	1854	1078	1517	46
Struktura pracujących [w %]					
2002	100	50,33	25,89	22,80	0,98
2010	100	41,25	23,98	33,75	1,02

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Raport z wyników..., 2011, s. 61].

⁶ Przedstawione w tabelach 6–7 kategorie nie uwzględniają wkładu pracy pozostałych osób pracujących w rolnictwie, takich jak na przykład: pracownicy najemni dorywczo, pracownicy kontraktowi, pracujący w ramach pomocy sąsiedzkiej [Raport... 2011, s. 55].

cy, a zatem w bezpośredni sposób oddziaływających na wysokość osiąganych dochodów z gospodarstwa rolnego. Zarówno w 2002, jak i 2010 r. największy udział wśród pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym stanowili użytkownicy tego gospodarstwa. Jednakże ich liczba spadła w stosunku do początku badanego okresu. Mogło być to spowodowane zmniejszeniem liczby gospodarstw rolnych, a także dywersyfikacją źródeł dochodów użytkowników badanych podmiotów. W 2010 r. wzrosła natomiast liczba pozostałych członków rodziny, którzy uczestniczyli w wytworzeniu produkcji rolnej. Po części wynika to z faktu, iż w 2010 r. do omawianej kategorii zaliczano także członków rodziny, którzy nie mieszkali z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub nie tworzyli z nim wspólnego gospodarstwa domowego. Mimo różnic metodologicznych podkreśla się jednak wzrost zaangażowania pozostałych członków rodziny w produkcję rolniczą, a więc wytwarzane przez gospodarstwo rolne nadwyżki ekonomiczne [*Raport z wyników...* 2011, s. 60–61].

W tabeli 8 przedstawiono liczbę pracujących osób w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce, z podziałem na pracujących wyłącznie, głównie bądź najemnie w gospodarstwie rolnym w 2010 r.

W 2010 r. w indywidualnych gospodarstwach rolnych pracowało łącznie 2262 tys. osób, co stanowiło 96,2% wszystkich pracujących wyłącznie lub głównie w gospodarstwach rolnych⁷. Dla zdecydowanej większości (85,99%) była to jedyna forma zatrudnienia, a więc i jedyne źródło dochodów. W 2010 r. w swoim bądź rodzinnym gospodarstwie rolnym pracowało wyłącznie lub głównie 2216 tys. osób, a więc 39,4% ogółu ludności w Polsce w wieku co najmniej 15 lat, zamieszkałej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego [*Raport...* 2011, s. 56]. Oznacza to, iż 60,6% członków gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, którzy ukończyli 15 lat dywersyfikuje źródła swoich

Tabela 8

Pracujący w indywidualnych gospodarstwach rolnych oraz ich struktura (2010 r.)

Pracujący razem	Pracujący w swoim/rodzinnym gospodarstwie rolnym		Pracownicy najemni stali
	wyłącznie	głównie	
Pracujący [w tys. osób]			
2262	1945	271	46
Struktura pracujących [w %]			
100	85,99	11,98	2,03

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

⁷ W gospodarstwach rolnych osób prawnych w 2010 r. pracowało 42 tys. osób [*Raport...* 2011, s. 56].

dochodów, ponieważ praca w rodzinnym gospodarstwie rolnym nie jest dla nich główną bądź wyłączną formą zatrudnienia. Do podobnych wniosków, na podstawie badań przeprowadzonych na próbie 118 losowo wybranych producentów rolnych z województwa warmińsko-mazurskiego, doszły K. Babuchowska oraz R. Marks-Bielska [2011, s. 10–14]. Badania te wykazały, że w 2008 r. praca w gospodarstwie rolniczym nie była jedynym źródłem dochodu ankietowych rolników. Prawie połowa z nich utrzymywała się także z innych źródeł. Ponadto, ponad 52,4% badanych przyznała, iż ich dochody, w stosunku do 2005 r., wzrosły.

Jedną z przyczyn tego stanu jest możliwość skorzystania przez rolników z płatności obszarowych, co potwierdzają badania K. Babuchowskiej oraz R. Marks-Bielskiej. Prawie 67% ankietowanych rolników potwierdziło poprawę swojej sytuacji dochodowej w wyniku otrzymanych dopłat. Płatności bezpośrednio przyznawane są rolnikom w związku z realizacją Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, w ramach systemu wsparcia ich dochodów. Do gospodarstw rolniczych w Polsce w kampaniach z lat 2004–2011 trafiło 43,6 mld zł w ramach jednolitych płatności obszarowych, z czego 2,2 mld zł do producentów z województwa pomorskiego i 2,5 mld zł z województwa zachodniopomorskiego [www.armir.gov.pl, 26.07.2012 r.]. Ponadto, od czasu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej rolnicy mają możliwość skorzystania ze wsparcia finansowego w ramach funduszy strukturalnych. Jeden z instrumentów wykorzystywanych w Polsce w celu realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej w zakresie rozwoju obszarów wiejskich to Program Operacyjny Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW 2007–2013), który jest finansowany ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz ze środków publicznych pochodzących z budżetu Rzeczypospolitej Polskiej. W ramach PROW 2007–2013 zdefiniowano 22 działania, które są realizowane w ramach następujących czterech osi priorytetowych: Oś 1 – Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego; Oś 2 – Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich; Oś 3 – Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej; Oś 4 – Leader. Cele poszczególnych działań są zróżnicowane i mają przyczyniać się do szeroko ujętego rozwoju obszarów wiejskich, czego skutkiem powinien być wzrost dochodów gospodarstw rolnych. Zdaniem Czyżewskiego [2011, s. 26–27], przed akcesją do Unii Europejskiej większość gospodarstw rolnych w Polsce nie była w stanie wytworzyć nadwyżki ekonomicznej. Od czasu integracji możliwa jest natomiast polityka stabilnego wzrostu dochodów rolniczych, mimo zmieniającej się koniunktury w rolnictwie, co wynika ze zrównoważonej polityki monetarnej i fiskalnej. Świadczy o tym także fakt, iż według danych Eurostatu, dotyczących 2011 r., realne (po uwzględnieniu inflacji) dochody rolników w Polsce wzrosły o około 14,2% w porównaniu do 2010 r., jednakże nadal stanowiły 65,5% średniej płacy netto w gospodarce

narodowej. Na odnotowany wzrost dochodów rolników miały wpływ między innymi zmiany cen skupu produktów rolnych, które wzrastały w szybszym tempie niż ceny materiałów do produkcji [Drewnowska 2012, s. B1].

Podsumowanie i wnioski końcowe

W artykule określono źródła i strukturę dochodów gospodarstw domowych w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem dochodów uzyskiwanych z indywidualnego gospodarstwa rolnego w latach 1996–2010. Ponadto, zbadano strukturę gospodarstw domowych Pomorza Środkowego – według źródeł powstawania dochodów, wykorzystując dostępne źródła statystyczne. Ostatni etap badań dotyczył ustalenia udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach gospodarstw domowych Pomorza Środkowego, a także nakładów pracy oraz liczby pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce. Na podstawie przeprowadzonych badań sformułowano następujące wnioski:

1. Podstawowym źródłem dochodów gospodarstw domowych w Polsce w badanym okresie była praca najemna oraz świadczenia z ubezpieczeń społecznych i świadczenia pomocy społecznej. Tą samą tendencją odznaczały się gospodarstwa domowe województw pomorskiego i zachodniopomorskiego.
2. Dochód z indywidualnego gospodarstwa rolnego w Polsce, w analizowanym okresie, stanowił ok. 5% dochodu rozporządzalnego na osobę w gospodarstwie domowym. W województwach, na terenie których zlokalizowane jest Pomorze Środkowe udział ten był nieco niższy.
3. W badanym okresie struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według źródeł powstawania dochodów na obszarze Pomorza Środkowego kształtowała się podobnie jak w Polsce oraz w województwach pomorskim i zachodniopomorskim.
4. Działalność rolnicza gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego ma podstawowe znaczenie w realizacji funkcji wytwórczo-zaopatrzeniowej gospodarstw domowych w Polsce. Odmiennie sytuacja kształtuje się w regionie Pomorza Środkowego. Gospodarstwa domowe, których głównym źródłem utrzymania są renty i emerytury, stanowiły największy odsetek badanej zbiorowości (w większym stopniu w podregionie koszalińskim niż słupskim), w dalszej kolejności usytuowały się gospodarstwa, których głównym dochodem była praca najemna, dopiero potem działalność rolnicza.
5. W badanym okresie dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły, podmioty te jednak nadal stanowią grupę społeczno-ekonomiczną, która osiąga jedne z najniższych dochodów. W związku z tym gospodarstwa domowe rolników poszukują alternatywnych źródeł dochodów, bądź też cał-

kowicie rezygnują z prowadzonej działalności rolniczej, czego potwierdzeniem jest zmniejszająca się liczba gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego.

6. Dane Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 wskazują na zmniejszającą się rolę rolnictwa, jako podstawowego źródła dochodów ludności w Polsce.
7. Zarówno w 2002, jak i 2010 r. największy udział wśród pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym stanowili użytkownicy tego gospodarstwa.

Literatura

- ABDULAI A., CROLEREES A.: *Determinants of income diversification amongst rural households in Southern Mali*, Food Policy, vol. 26, 2001.
- ALDERMAN H., PAXSON C.H.: *Do the poor insure? A synthesis of literature on risk and consumption in developing countries*, Policy Research Working Papers, WPS 1008, The World Bank, October 1992.
- BABUCHOWSKA K., MARKS-BIELSKA R.: *Platności bezpośrednio w kontekście dochodów polskich rolników*, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Tom 11 (XXVI), Warszawa 2011.
- BYWALEC CZ.: *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- CZYŻEWSKI A.: *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w okresie transformacji gospodarki Polski (1990–2009)*, Roczniki Naukowe SERiA, tom XII, z. 1, Warszawa 2011.
- DREWNOWSKA B.: *Zarobki na polskiej wsi rosną w szybkim tempie*, Rzeczpospolita nr 2(9122), z dnia 3.01.2012 r.
- GRZELAK A.: *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.
- GUTKOWSKA K.: *Diagnoza funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- JERZAK M.A.: *Podstawowe zagadnienia ryzyka w gospodarce rolnej*, [w:] M.A. Jerzak, A. Czyżewski (red.), *Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystywania rynkowych narzędzi stabilizacji cen i zarządzania ryzykiem w rolnictwie*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augustyna Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 1996.
- KOŁOSZKO-CHOMENTOWSKA Z.: *Kondycja ekonomiczna rodzinnych gospodarstw rolniczych*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- KUSZ D.: *Procesy inwestycyjne w praktyce gospodarstw rolniczych korzystających z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2009.
- LEŚNIAK-MOCZUK K.: *Dywersyfikacja wewnętrznej struktury dochodów ludności wsi i miast w kierunku spójności pomiędzy środowiskami*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy w kontekście spójności społeczno-ekonomicznej*, red. M.G. Woźniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Zeszyt nr 12, Rzeszów 2008.

- Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna 2002*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, październik 2003.
- ŁĘCZYCKI K.: *Poziom i dynamika zmian dochodu ogólnego gospodarstw rolniczych w latach 1995–2001*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- MEERT H., HUYLENBROECK G., VERNIMMEN T., BOURGEOIS M., HECKE E.: *Farm household survival strategies and diversification on marginal farms*, *Journal of Rural Studies*, nr 21, 2005.
- RAHMAN R.I., MUJERI M.K.: *Savings and Farm Investment In Bangladesh: An Analysis of Rural Households, MAP Focus Study Series nr 11, Centre on Integrated Rural Development for Asia and Pacific*, Dhaka 2000.
- Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.
- Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2007*, GUS, Warszawa 2008.
- Rocznik Statystyczny Województw 1999*, GUS, Warszawa 1999.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) Nr 1 NR 1166/2008 z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 571/88, *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*, L 321/14.
- SADEGHI J., TOODEHROOSTA M., AMINI A.: *Determinants of Poverty in Rural Areas: Case of Savejbolagh Farmers in Iran*, Working Paper nr 0112, The ERF Working Paper Series, Kair 2001.
- SAFA M.S.: *Socio-economic factors affecting the income of small-scale agroforestry farms in hill country areas in Yemen: a comparison of OLS and WLS determinants*, „Small-scale Forest Economics”, nr 4(1), 2005.
- STANISŁAWSKA J., LIRA J.: *Kształtowanie się dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych rolników względem pozostałych grup społeczno-ekonomicznych i jego prognozy na lata 2009–2011*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, tom XII, zeszyt 3, 2010.
- Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. Województwo zachodniopomorskie*, GUS, Szczecin 2003.
- SZOPA B., LESZCZYŃSKA M.: *Zróźnicowanie i uwarunkowania sytuacji dochodowej gospodarstw domowych w relacji miasto-wieś*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Ustawa z dnia 17 lipca 2009 r. o powszechnym spisie rolnym w 2010 r., Dz.U. z 2009 r. Nr 126, poz. 1040.
- Ustawa z dnia 2 lutego 1996 r. o powszechnym spisie rolnym 1996 r., Dz.U. z 1996 r. Nr 34, poz. 147.
- Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, Dz.U. z 1998 r. Nr 96, poz. 603.
- Ustawa z dnia 9 września 2000 r. o powszechnym spisie rolnym w 2002 r., Dz.U. z 2000 r. Nr 99, poz. 1072.

- WANYAMA M., MOSE L.O., ODENDO M., OKURO J.O., OWUOR G., MOHAMMED L.: *Determinants of income diversification strategies amongst rural households in maize based farming systems of Kenya*, African Journal of Food Science, nr 4(12), 2010.
- WILKIN J.: *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010.
- Witryna internetowa Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, <http://www.armir.gov.pl>.
- ZAWADZKA D.: *Działalność małych przedsiębiorstw na obszarze Pomorza Środkowego*, [w:] D. Zawadzka (red.), *Pomorze Środkowe – społeczeństwo, wieś, gospodarka. Wybrane problemy*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Koszalinie, Koszalin 2008.
- ZEGAR J.S.: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji*, Studia i Monografie nr 101, IERiGŻ, Warszawa 2000.
- ZEGAR J.S.: *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2002.

The Evaluation of the Agricultural Income Significance in Middle Pomerania Household Income

Abstract

The aim of the paper is formulated by describing three research tasks: a) the identification of income sources of households in Poland, and their structure, with particular emphasis on income from individual farms in the years 1996–2010; b) the analysis of the Middle Pomerania households structure – by sources of income; c) the evaluation of the agricultural income significance in household income of Middle Pomerania.

The main source of households' income in Poland was the hired labor, social security and social assistance benefits. Agricultural activity of farms is essential in realizing of the productively farms' function in Poland.

Different situation is in the region of Middle Pomerania. Households whose main source of income are pensions determine the largest percentage of the reference population (the greater extent in the Koszalin subregion than in the Slupsk subregion), followed by a household whose main income was wage labor, then farming. During the analyzed period the household income of farmers increased, but these entities are still the socio-economic group, which achieves some of the lowest income. Therefore, the households of farmers looking for alternative sources of income, or a completely abandon the agricultural business, which is confirmed by the decreasing number of farms in Poland.